

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ОСВІТИ ТА НАУКИ У БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ

Анотація. У статті проаналізовано основні аспекти освіти учнів українських братських шкіл як центрів збереження культури та традицій православних християн в Україні. Базуючись на літописних, статутних, архівних та літературних джерелах, здійснено ретроспективний аналіз освітянських та наукових традицій братських шкіл XVI-XVII століть. Розглянуто роль братських шкіл у становленні тогочасного українського суспільства. Проаналізовано педагогічні твори педагогів та наставників братських шкіл із метою виявлення ролі наукових знань у навчально-виховному процесі. Розглянуто мотиваційний аспект залучення учнів до освіти через авторитет та педагогічну діяльність учителів. Освітню діяльність братських шкіл представлено через взаємодію науки і духовенства.

Ключові слова: братські школи, освіта, наука, наукова освіта, навчальна дисципліна.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Українська освіта та наука мають давню історію та традиції. Про це свідчать літописи та письмові згадки, що збереглися до наших днів. Так, у праці Михайла Грушевського «Історія України-Руси» є рядки, які підтверджують давні освітянські традиції України: «Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значніші християнські громади на Русі, то мусіли бути завязки книжності й школи» [5, с. 7]. Освічені люди були потрібні для заміщення посад у церковному уряді та різних посад адміністративного характеру, для підтримання торговельних зв'язків та ведення господарств [2].

У XVI-XVII століттях на території сучасної України формувалися важливі суспільні осередки освіти й науки – братства, саме вони стали центрами збереження традицій та культури православних вірян. Завдяки діяльності українських братств світова наукова плеяда поповнилася новими іменами – Кирило Транквіліона-Ставрицький, Касіян Сакович, Мелетій Смотрицький, Йов Борецький, Стефан і Лаврентій Зизанії (Тустановські) та ін. Братські школи надавали для різних верств населення ґрунтовну освіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науці роль та місце братських шкіл у науковій та освітній сфері досліджено в роботах Б. Лазорака, Д. Досина, Г. Антонюк, В. Микитася, В. Шинкарука та ін.

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу діяльності та розвитку наукових знань в українських братських школах XVI-XVII ст.,

базуючись на літописних, архівних і літературних джерелах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Церковно-громадські організації, братства, організовувалися практично в усіх великих містах, а згодом і в деяких селах та сформували фундамент, на якому виникли Києво-Могилянська колегія (утворилася внаслідок об'єднання Лаврської та Київської шкіл), Острозька школа (згодом – академія) та інші осередки освіти і науки. Крім учнів, що здобували початкову освіту, при братствах навчалися та вели педагогічну діяльність спудеї, тобто студенти [9].

У королівському привілеї 1590 р. братства було названо «школою для зайняття вільними мистецтвами»: науки «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія) [9]. Особливістю діяльності братств була не лише просвітницька та освітня функції, а й наукова – формування «гуртків учених» [10], членами яких були вчителі, письменники, поети, перекладачі, церковні діячі та ін.

М. Грушевський про науково-освітню діяльність братств писав: «Брацтва сильніші, по більших центрах мали своїм завданням культурну роботу вищої марки, більш інтенсивну, культурно-наукову. Вони піклувалися про приготування людей з більшою освітою, науковим підкладом і для того старалися поставити свої школи на рівні з католицькими колегіями» [7, с. 12.]. Таку діяльність братств можна вважати прототипом сучасної наукової освіти – освітньої моделі, що ґрунтується на автономності учня у навчально-виховному процесі та передбачає самостійний пошук і виконання ним освітніх завдань, як окремих проектів та досліджень, під керівництвом учителя-консультанта [4, с. 5]. До тогочасних освітніх завдань були копіювання та переклад слов'янською мовою документів і навчальних матеріалів, упорядкування навчальних книг, декламування та укладання віршів [9].

Братства діяли у Львові, Городку, Любліні, Замості, Рогатині, Галичі, Шаргороді, Стрятині, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Дубні, Ярославі, Немирові, Вінниці, Києві [12, с.7] та інших містах. Результатом та метою освітньої й наукової діяльності братств стали власні бібліотечні фонди, школи та друкарні. Для задоволення власних потреб школи видавали підручники. Вчителі та учні цих шкіл писали наукові книги філологічного, історичного й полемічно-богословського та богословського змісту [2]. Зв'язок між школою і друкарнею був тісний: щоб поставити викладання в школі на належний рівень, необхідно було друкувати навчальні підручники, натомість друкарня мала велику користь від школи: остання приваблювала освічених людей, які могли стати редакторами і авторами друкованих видань. Відомо, що в Західній Європі визначні наукові сили нерідко групувалися саме навколо друкарень. Наприклад, в Україні члени Острозького гуртка вчених та письменників були одночасно викладачами Острозької школи і співробітниками друкарні, для організації якої князь Костянтин Василь Острозький запросив Івана Федоровича, який

видав там кілька українських книг, зокрема й «Острозьку Біблію» (1581) [3]. Подібна практика впродовж тривалого часу була поширена й у Львові [9].

У Львівській братській школі вчили читати і писати, вивчали граматику, риторичку, діалектику, музику, Євангелія. При цьому особливу увагу звертали на слов'янську та грецьку мови, менше – на латинську й польську [2]. І хоча просвітницька діяльність братств була спрямована на інтелектуальний та духовний розвиток молодого покоління, який значною мірою базувався на творах авторитетних християнських священнослужителів, духовенство не поспішало віддавати монополію на знання та збереження істини «в останній інстанції» науці та освіті [12, с. 8].

Деякі педагогічні твори вчителів та наставників братських шкіл збереглися до наших днів. Так, у збірнику «О воспитаніи чад», виданому у 1609 році в друкарні Львівського Успенського братства, міститься вірш «О науці». Він написаний невідомим автором, але, без сумніву, людиною, яка брала безпосередню участь у культурно-освітньому русі того часу [12, с. 54]. Тут наголошується на важливості освіти і науки для людини, опанувавши які, людина вона пізнає не лише світ, а й себе: *Жеби вас зараз в науку запровадати, С котроу як з жродла, усе доброс походить*» [12, с. 51].

Твір «Похвала мудрості» міститься у рукописній книзі, датованій початком XVII століття. Автор звертає увагу на важливість освіти та науки в житті людини («Яка велика до наук і мудрості повага, який значний від них пожиток, яка нарешті безмірна їх цінність і багатство, що ніколи не гине» [12, с. 261]) та на «нетлінність» знань та повагу, статус учених людей для суспільства.

Свою мудрість учень, на думку автора, може збагатити двома шляхами: через книги («читання розмаїтих книг мудрих людей, з яких я зрозумів солодкість і смак мудрості»), та через спілкування з мудрецами («якщо знайдеш розумну людину, вставай і йди до неї рано і поріг дому її хай витирає нога твоя... благословенною є та людина, яка знайшла мудрого і сама багата на розум, бо його набуття краще за торгівлю золотом і сріблом. Його перші і найчистіші пожитки є дорожчими за всі багатства, і всілякі речі, які б людина могла побажати, ніколи з ним зрівнятися не можуть» [12, с. 261-262]). Так збагачуються знання людини – орієнтир, який направляє до пізнання істини: «А оскільки відчуваю себе людиною, обдарованою Господом Богом розумом, яким людина лише й відрізняється від інших безсловних тварин, то маю потребу знати, як розпоряджатись розумом, щоб не збочити з правильного шляху» [12, с. 261]. Автор не протиставляє науку вірі у Бога, а демонструє її як вираження Бога на Землі: «І взагалі зкажучи всі свої справи й свою всемогутність Бог через неї (мудрість і науку – авт.) проголошує світові... всіляка мудрість від Господа і з ним була завжди і прибуде вічно» [12, с. 262].

У міркуваннях про мудрість та науку автор підкріплює свої роздуми, посилаючись на слова античних філософів, зокрема Цицерона: «Вони, говорить про науки, молодих виховують, старих людей звеселяють, у щасливі часи бувають оздобою, а в нещасливі – розрадою, втечею; приносять втіху, дають насолоду, не чинять жодної перешкоди в дорозі, в мандрівці завжди ночують і мешкають з нами... Ти (мудрість – авт.) побудувала міста, ти закликала розділених людей до спільного життя, ти об'єднала їх спочатку житлом, потім шлюбом, і, нарешті, писемністю і мовою; ти ж стала винахідницею права, наставницею звичаїв і господинею наук, до тебе звертаємося, від тебе допомоги жадаємо, тобі, нарешті, всі віддаємо шану» [12, с. 262 – 263].

Хоча освіта у братських школах базувалася на загальнохристиянських доктринах, простежується чітка орієнтація на православні традиції та потребу навчати школярів передусім рідною мовою, конкуруючи з латинською мовою, «з якою треба було витримати конкуренцію, щоб задоволити актуальні потреби громадянства і завернути до своєї школи православну молодь, що сунула за шкільною наукою до «студниц наук иноязыческих» з небезпекою «всенародного згиненія» [7].

Опублікований у 1625 році «Трактат про душу» К. Саковича [12, с. 447] є продовженням його твору «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини» і ймовірно становить другу частину лекційного курсу, прочитаного автором студентам Київської братської школи [12, с. 505]. У цьому творі К. Сакович відводить чільне місце науковим знанням людини. Так, відповідаючи на питання: «Що є розум?», він звертає увагу на особливість розуму, що полягає в здатності до пізнання: «Розум є здатність розумної душі, що пізнає речі, які підлягають розумінню. Його *obiectum* (об'єктом) або матерією є речі загальні, тому що він осягає речі в їх загальності... Чуття пізнають через особливе, а розум – через загальне» [12, с. 473].

Людський розум пізнає істину через дослідження, одним із важливих компонентів чого є опрацювання авторитетних літературних джерел: «Уважний дослідник знайде безліч подібних прикладів у творах філософів і святих... Я б міг поставити тут запитання: чи можуть люди все пізнати і розуміти, оскільки ми говоримо, звичайно, що одна людина не може всього знати,» – пише К. Сакович [12, с. 473]. Проте нові дослідження, які здійснює людина, все більше демонструють її об'єктивне незнання істинної природи явищ чи процесів: «Відповідаючи коротко, скажу, що не лише всі люди – всього, але іноді й одного не можуть знати» [12, с. 474]. Учений і мислитель виокремлює дослідницькі проблеми, на які шукали відповіді тогочасні науковці «1. До цього часу всі люди не знають, за допомогою якої сили магніт притягує залізо. 2. Усі не знають причини, чому цапиною кров'ю розм'ягчується діамант або чому він, покладений між магнітом і залізом, не дає залізові притягатися до магніта. Так само і в травах, в ріках є багато прихованих сил, // причини яких ми досі не

пізнали, як і сутності душі. Є багато й інших речей, яких люди не знають і не можуть знати» [12, с. 474].

Статут братських шкіл базувався на ідеях демократії: «для навчання дітям усіх станів», «убогих за простибіг (безплатно), а багатих за рівним датком» [9]. Плата за навчання була порівняно незначною – «згідно з можливостями кожного» [1, с. 69]. З часом братські школи свій освітянсько-реформаторський рух з міст поширили і в українські села. Відомий архидиякон, мандрівник та письменник Павло Алеппський, який відвідував Україну в 1654-1656 роках, у своїх записах зауважив високу освіченість українського народу: «Ми помітили у них гарний звичай, який привів нас у подив, а саме: усі вони, крім небагатьох, уміють читати і знають порядок молитов та (церковні) співи, навіть більшість їхніх жінок та дочок. При цьому священники навчають навіть дітей-сиріт і не залишають їх тинятися (вулицями) без знань» [4].

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок. Отже, братські школи суттєво впливали на становлення тогочасного українського суспільства, будучи осередками освіти та науки. І хоча у XVIII столітті відбувається їх занепад, однак вони відіграли неоціненну історичну роль в освіченості української нації, стали каталізатором для формування нової плеяди науковців XVIII-XIX століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1, т. 11. – С. 69. – [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://www.runivers.ru/li/book3030/9506/>
2. Біднов В. Школа й освіта на Україні / Василь Біднов – [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://izbornyk.org.ua/cultur/cult05.htm>
3. Братські школи. Острозька школа-колегіум [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://izbornyk.org.ua/mykytas/myk04.htm>
4. Гоцуляк Ю. В. Наукова освіта в Україні: теоретичний та нормативно-правовий контекст / Ю. В. Гоцуляк, М. С. Гальченко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2016. – № 4. – С. 5-11
5. Грушевський М. Історія України-Руси. Том I. Розділ IX. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm>
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Том III. Розділ IV. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur3.htm>
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VI. Розділ V. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur6.htm>
8. Гуцало С. Тауфік Кезма і його переклад «Опису подорожі Макарія Антіохійського...» [Електронний ресурс] / Сергій Гуцало – Режим

доступу до ресурсу:
http://shron.chtyvo.org.ua/Hutsalo_Serhii/Taufik_Kezma_i_yoho_pereklad_Opysu_podorozhi_Makariia_Antiokhiiskoho.pdf.

9. Ісаєвич Я. Д. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів [Електронний ресурс] / Я. Д. Ісаєвич – Режим доступу до ресурсу: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult237.htm>.
10. Микитась Василь. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.
11. Складова галузевого стандарту вищої освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України 14.06.2004 N 476 (z0863-04) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0864-04>
12. Шинкарук В. І. Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI – початок XVII ст. : тексти і дослідження / редкол.: В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. – Київ : Наук. думка, 1988. – 566 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED:

1. Arkhiv Yuho-Zapadnoi Rossii [Archive of South-west Russia], Part. 1, V. 11, P. 69. [Elektronnyj resurs], Rezhym dostupu : <http://www.runivers.ru/lib/book3030/9506/> (in Russian).
2. Bidnov V. Shkola i osvita na Ukraini [School and Education in Ukraine] [Elektronnyi resurs] / Vasyl Bidnov, Rezhym dostupu do resursu: <http://izbornyk.org.ua/cultur/cult05.htm> (in Ukrainian)
3. Bratski shkoly. Ostrozka shkola-kolehium [Bratski Schools. Ostrog's School-collegium] [Elektronnyi resurs], Rezhym dostupu do resursu: <http://izbornyk.org.ua/mykytas/myk04.htm> (in Ukrainian).
4. Hotsuliak Yu. V. Naukova osvita v Ukraini: teoretychnyi ta normatyvno-pravovyi kontekst [Science Education in Ukraine: Theoretical and Normative-legal Context] / Yu. V. Hotsuliak, M. S. Halchenko // Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti, 2016, No 4, P. 5 (in Ukrainian).
5. Hrushevskiy M. Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Russ]. V. I. Section IX. [Elektronnyi resurs] , Rezhym dostupu do resursu: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm> (in Ukrainian).
6. Hrushevskiy M. Istoriia Ukrainy-Rusy. [History of Ukraine-Russ]. V. III. Section IV. [Elektronnyi resurs], Rezhym dostupu do resursu: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur3.htm> (in Ukrainian).
7. Hrushevskiy M. Istoriia Ukrainy-Rusy. [History of Ukraine-Russ]. V. VI. Section V. [Elektronnyi resurs], Rezhym dostupu do resursu: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur6.htm> (in Ukrainian).
8. Hutsalo S. Taufik Kezma i yoho pereklad "Opysu podorozhi Makariia Antiokhiiskoho..." [Taufik Kezma and His Translation of "The Description of the Travel of Macarius of Antioch ..."] [Elektronnyi resurs], Rezhym dostupu do resursu:

- http://shron.chtyvo.org.ua/Hutsalo_Serhii/Taufik_Kezma_i_ioho_perekl_ad_Opysu_podorozhi_Makarii_Antiokhiiskoho.pdf (in Ukrainian).
9. Isaievych Ya. D. Bratstva ta yikhni shkoly. Shkilnytstvo uniativ [Bratstva and Their Schools. School of Uniati] [Elektronnyi resurs] / Ya. D. Isaievych, Rezhym dostupu do resursu: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult237.htm> (in Ukrainian).
 10. Mykytas V. Davnoukrainski studenty i profesory [Ancient Ukrainian Students and Professors], K, 1994, P. 49-70 (in Ukrainian).
 11. Skladova haluzevoho standartu vyshchoi osvity [The Component of the Higher Educational Standard]: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy 14.06.2004 N 476 (z0863-04) [Elektronnyi resurs], Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0864-04> (in Ukrainian).
 12. Shynkaruk V. I. Pamiatky bratskykh shkil na Ukraini kinets XVI – pochatok XVII st. : teksty i doslidzhennia [Monuments of Bratskykh Schools in Ukraine at the End of the 16-th – at the Beginning of the 17th Century. : Texts and Research] / AN URSS Instytut filosofii, In-tut susp. nauk ; redkol.: V. I. Shynkaruk, V. M. Nichyk, A. D. Sukhov, Kyiv : Nauk. dumka, 1988, 566 p. (in Ukrainian).

Аннотация. Проанализированы основные аспекты образования учеников украинских братских школ – центров сохранения культуры и традиций православных христиан. На основании летописных, уставных, архивных и литературных источников осуществлен ретроспективный анализ просветительских и научных традиций братских школ XVI – XVII веков. Рассмотрена роль научного образования учеников братских школ в становлении тогдашнего украинского общества. Проанализированы педагогические произведения учителей и наставников братских школ с целью выявления роли научных знаний в учебно-воспитательном процессе. Рассмотрен мотивационный аспект привлечения учеников к образованию через авторитет и педагогическую деятельность учителей. Образовательная деятельность братских школ представлена как следствие взаимодействия науки и духовенства.

Ключевые слова: научное образование, братские школы, образование, наука, учебная дисциплина.

Abstract. In the article the basic aspects of the education of pupils of Ukrainian brotherhood schools – centers of preservation of culture and traditions of Orthodox Christians are analyzed. Based on chronicles, statutes, archives and literary sources, a retrospective analysis of the educational and scientific traditions of the brotherhood schools of the 16th-17th centuries was carried out. The role of science education of pupils of brotherhood schools in the formation of the contemporary Ukrainian society was considered. The pedagogical works of teachers and mentors of Brotherhood Schools are analyzed, with the purpose

of revealing the role of scientific knowledge. The motivational aspect of attracting pupils to education is considered through the authority and pedagogical activity of teachers. Educational activity of the brotherhood schools presented as a result of the interaction of science and clergy. Brotherhood schools were considered as the leading educational and research center of the Ukrainian people with their own library collections and printing houses, in order to carry out not only educational but also educational activities. Although in the eighteenth-century the number of Brotherhood schools began to decrease, they implemented their invaluable historical role in the education of the Ukrainian nation and became a catalyst for the formation of a new scientific elite of the eighteenth and nineteenth centuries.

Key words: scientific education, brotherhood schools, education, science, educational discipline.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2018

Л. М. Баліка

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОГЛЯДІВ ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ ЩОДО РОЛІ КНИГИ ТА ЧИТАННЯ У ВИХОВАННІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті акцентовано увагу на тому, що в Україні існує криза читання. Актуалізовано погляди відомих українських педагогів на роль книги та читання у вихованні особистості дитини. Зазначено, що більшість педагогів (К. Ушинський, Х. Алчевська, С. Русова, Б. Грінченко, А. Макаренко, В. Сухомлинський) звертали увагу як на пізнавальні, так і на виховні можливості книжки, вважали, що книга для дитини – не тільки розвиток мовлення, пам'яті, уяви, уваги тощо, але й розширення знань про навколишній світ, діяльність у ньому людей.

Ключові слова: книга, читання, видатні українські педагоги, виховання особистості.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в Україні існує криза дитячого читання. Учні не читають та не цінують книгу як одиницю передачі інформації. Тому проблема подолання втрати інтересу до читання є актуальною у педагогічній науці. Важливо, що кризу читання в Україні визнано на державному рівні, і для її подолання урядом схвалено низку концепцій, як-от: «Концепція інформатизації мережі бібліотек загальноосвітніх закладів України» (2006), «Концепція Державної цільової програми підтримки та розвитку читання на період до 2015 року» (2009) [6], «Концепція державної політики щодо розвитку національної видавничої справи та популяризації читання на період до 2020 року» (2016) [5]. Наскрізною метою реалізації вказаних концепцій визначено